

pontosabban, horvát nyelven. Az Evangélium a szentmise szolgálatára készült, rövid magyarázatokkal és katekizmussal kiegészülve. Minden nép a saját nyelvében virágzik, csak mi szenvedünk hiányt állapítja meg Krizsan, aki „az égre Napot kíván, amely beragyogja Horvátország és Szlavónia égét, azaz horvát nyelvű katolikus liturgikus könyveket kér.

Krizsán András licentiátus létre a tudós könyvek birtokában népét nyelvileg és műveltségileg fel kívánta emelni. Tudatosan használja a „Horvátország és Szlavónia” elnevezést, a horvátság fennmaradását egyedül annak nyelvi felvirágoztatásában és megerősítésében látta. Evangéliumot kért, ami már létezett, ugyanis Antun Vranec „szláv” nyelven megjelentette a *Postilla na vze leto po nedelni dni...* („Egy egész évre és hetekre szóló prédikációs könyv...”) jeles horvát nyelvű művét Ivan Manlius nyomdájában (Varaždin, 1588). Fél évszázadra rá más horvát könyvek is napvilágot látnak: Krajačevica mellett Juraj Habelića (1622) és Baltazar Milovec (1661) tollából.

Összegzésképpen elmondható, hogy ezen zavaros idők tanúi: a horvát és a latin nyelvű levelek beszédesen vallanak a kettős uralom alatti évekről, a csaknem 13 horvát Dráva menti község lakóinak keserves küzdelmeiről, amelyek közül a legnagyobb falu 10 háznál aligha számolhatott többet.

Bármennyire is furcsa számunkra, a levelek alig szólnak a török zaklatásairól, annál inkább a szabad területeken katonáskodó hajdúk erőszakoskodásairól, fosztogatásairól, embertelenségéről, egyúttal a velük szembeni védelmet kérésről és keresőkről.

Különös figyelmet érdemel a laikus Krizsán András felsőszentmártoni és szentborbási lelkipásztori működése, aki népét magasabb egyházi műveltségű írásokkal kívánta megismertetni, s szándékában állt a lakosság megvédése a horvát-magyar katonák hatalmaskodásaival, túlkapásaival szemben.

Művelődés- és vallástörténeti szempontból sem elhanyagolhatók a dokumentumok, ugyanis a horvát nyelvű könyvek vélhetően eljutottak a Dráva mentén pásztoráló horvát katolikus lelkipásztorokhoz, licenciátusokhoz. A református vallásra áttért horvátok hét év elteltével azonban visszatértek a katolikus vallásra.

Frankovics György

Örmények a Gyimes völgyében

Amikor megkérdeztem egyik adatközlőmet, mit tud arról, mikor jöhettek az örmények Gyimesbe így válaszolt: „Én ne tudnám megmondani mikor jöttek? Ejszen, örökké itt voltak.”

De mindennek van kezdete...

Tudjuk, a Gyimes völgye három községből tevődik össze, Gyimesfelsőlokon, Gyimesközéplekon és Gyimesbükkben mintegy 15 000 csángó él, akiknek több mint 90 %-a magyar. A XVII. század végén és a XVIII. század elején kezdett benépesülni a völgy, a Székelyföldről és Moldvából csángáltak valamiért ide a későbbi lakosok elődei és meghúzódtak először a völgyek, patakok fejében, hogy ne legyenek szem előtt. Innen szaporodtak el és benépesítették az egész völgyet. Ahová meghúzódtak, a birtokok, erdők, a csiki községek közbirtokai voltak. Űgyes-bajos dolgoikat a csiki községekben rendezték, amikor már letisztultak az ügyek, hisz itt sok katonaszökevény, rab, szolga, adómegettadó húzódtott a nagyerdők szélére, távol a hivatalosságoktól. A települések közigazgatásilag csak XIX. század vége felé alakultak ki sorrendben a leghamarább Gyimesbükk, a Sánccpatakkal, ahol az első házak is épültek; majd Gyimesközéplek és a legfiatalabb Gyimesfelsőlok. Így valóban igaza lehet a fentemlített állításnak: az örményekből lehetnek itt honfoglalók is, akik együtt jöttek a Csíkból, Moldvából idehúzódtott csángók elődeivel. Annál is inkább, mert Csíkszépvíz már akkor nagy örmény központnak számított, később járásközponttá fejlődött, s Gyimes nagy része is idetartozott. Gyimesfelsőlokon, ahol az örményeknek a legkiterjedtebb birtokai voltak, szintén a szépvízi közbirtokosság területén jött létre. A csángók is mind úgy vellegették, vásárolták az idők folyamán a birtokokat. A mai napig is tudják a gyimesiek melyik birtokrész volt a szépvízieké, a borzsovaiké, a szentmiklósiaké. A gyimesi zsidókat és az örményeket összehasonlítva

világossá válik, hogy az örmények hamarabb jöttek és ők – eltérve a zsidóktól – nem csak kereskedelemmel, iparral, hanem gazdálkodással is foglalkoztak. A legjobb birtokokat bérelték majd felvásárolták a szépvízi közbirtokosságtól és egyénektől. Nagyrésztük vegyesboltokat alakított és a földeket bérbé adták a szegényebb csángó gazdáknak, akik pénzben vagy állati termékekben fizettek. Közvetlenül nem az állattenyésztésből, földművelésből éltek, de a földet értéknek tekintették. Minden örmény lakása mellett gazdasági épület, istálló, csűr is épült és az örmények állatot is tartottak. Béreseik, munkásaik voltak és kenyeret adtak egy szegény réteg kezébe.

Izgalmas dolog lenne megvizsgálni a gazdasági érdekfszérák alakulását és a két népcsoport egymáshoz való viszonyát. Mert a nagy versengésből, ami közöttük létezett, a csángóság és a zsidók mint láttuk,¹ később jöttek Gyimesbe és inkább a pénz urai és rabjai voltak, bankokat hoztak létre, nem tartották vagyonnak a földet. Amikor megszimatozták, hogy Gyimesben pénzt lehet nyerni, mert 1897-től megindult a vasút, azonnal ellepték Gyimeset, sok fűrészüzemet építettek, erdőket vásároltak fel, rengeteg erdőt letaroltak, feldolgozták fűrészarúnak. 1919 előtt Nyugat és Dél-Erdélyt, Magyarországot látták el első osztályú deszkával, 1919 után egészen a Fekete-tengerig szállították fűrészarút. A zsidóság azonnal kialakította a szükséges társadalmi felépítményt is: orvosai, papjuk, kereskedők voltak, s amikor már nem csorgott a pénz, továbbálltak. Két-háromszázból alig maradt itt egy-kettő.

Egészen más volt a helyzet az örményekkel! Ők nem pillanatnyi pénzkeresési lehetőség után tekingettek, hanem otthonra, új szülőföldre vágytak. Erről árulkodik az a tény, hogy földeket vásároltak és szolid, tartós lakásokat építettek, beolvadtak a falvak, városok életébe. Nem vándoroltak ide-oda. Igaz, Csíkszépvízen olyan erős örményközösség alakult ki, hogy külön templomuk, temetőjük volt. És beépültek a székely vezetők, hivatalnok rétegbe is, mert volt pénzüik gyermekeik iskoláztatására. Ez ebben az időben nem volt kicsiny dolog! Az örmények beleszólhattak a vidék gazdasági életébe is, hiszen Szépvízen a legmódosabb lakásaik voltak, földeket vásároltak fel, a boltok mellett olajütőt és más kézműves, ipari központokat hoztak létre, vízi- és gőzmalmaik voltak. Beszerezték a vidék első közlekedési eszközeit is: visszaemlékeznek az öregek, hogy az 1930-as években egy örmény faautóbust állított be és azzal szállította az utasokat Szereda és Gyimes között. Innen, Szépvíztől rajzott ki az örménység Gyimes felé.

A gyimesi falvak életében az örmények civilizációs tényezők voltak. Ez megmutatkozott életvitelükben, öltözetükben, lakásaik építésében és azok berendezésében. Épületeik eltértek a Gyimesben szokásos hosszú, előszobátlan rendszertől. A gyimesi épület egy mindenes *kicsiházból* (konyha, nappali, háló) és egy *nagyházból*, vagy *tisztaházból* állt, előttük a *pitvar*, vagy hosszanti tornác. Az ajtók a szabadba nyíltak. Ettől teljesen eltértek és újként hatottak az örmény épületek. A XX. század 30-as éveig a csángó házak boronából, sokszor gömbölyű, faragatlan fából készültek, dránicával fedve, míg az örmények módosabbja felépítette az első téglaházakat Gyimesben, cseréppel fedve és az épületek alá helyi viszonylatban, óriási pincéket építettek. Ide raktározták a kereskedők az árukat. A helyiek szemében ezek az épületek újdonságként hatottak, hiszen ők pince helyett vermet ástak az oldalba, nem messze a háztól és oda vermetek a ptyókát. Egyéb eltenni, vermelnivalójuk nem igen akadt. Néha a lakoszoba alá is ástak vermet.

A gyimesi örmények leghamarabb a Tatros-forrásától lennebb, Sántateleken vásároltak területeket és oda építkeztek. A felsőloki földek legjava volt ez, és Szépvízhez közel esik. Egy-két épület ezekből a régi házakból, átalakítással, javítgatással még ma is lakható, a gazdasági épületek nagyrészt ma is használják. Amikor a háború után rántott az egyéni vagyonra annyira allergiás „népidemokrácia”, ezekre a földekre rátette a kezét az állam, s valósággal elűzték az örményeket. Sántatelekére telepítették a tanács apaállatait, ma is úgy hívják, hogy a *Bikaistállónál*.

Nem tudom, volt-e valamelyik örménynek itt gyára, de annyi bizonyos, hogy a legenda máig így hangzik: „1948-ban eljött az államosítás ideje. Elvették a Dobál gyárát is. Másnap reggel 9 óra körül besétált az öreg, hadd lássa, mi van a gyárban. A csöcselék már várta, mert a rendes munkások, azok látták a dolgukat. Egy kárörvendő ember nem bírta ki anélkül, hogy foghegyről oda ne vesse Dobálnak:

¹ Vö. *Timkó Gyula*: Zsidók a Gyimes völgyében. Honismeret 1995. 5. 54–61. old.

- Na, Dobál úr, mától kezdve nekünk dudál a gyár!
- Az eddig is nektek dudált, fiam, mert ti jöttetek 6 órára.

A „89-es fordulat” után az örmények egyrésze eladta a földeket. Sok birtoknak nem volt örökös tulajdonosa: a szülők, nagyszülők kihaltak, az utódokat, ha egyáltalán voltak, ki tudja merre szórta a történelem szele? Akik eddig jogtalanul használták a birtokokat (néptanács, nincstelenek), most nehezen mondtak le jogtalan „előjogaikról”. Persze, teljes egészében az örmények sem kapták vissza birtokaikat. Az erdőket, legelőket ugyanvalóst nem, hisz arra rég rátette a kezét az állam.

A múlt század végén és a századunk elején a gyimesi csángó-magyarok hagyományos, természetes környezetükhöz, adottságukhoz célszerűen alkalmazkodó életmódot éltek. Minden gazdaságban volt 3-4 fejőstehén, majorság, 1-2 disznó, valamint egy pár ökör vagy 1-2 ló. Étkezésük alapja a tejtermék volt. Este és reggel puliszkát főztek a savanyú és édes tej mellé, de más tejtermékeket is fogyasztottak: így melegítést, bálmot, zsendicét, sebeszsendicét, ordát, juhtúrót, ünötúrót, túrósbócot ettek. Tehát a tejtermékek olyan széles skáláját fogyasztották, amit máshol nem is ismertek. Az örmények boltokat nyitottak, versengve a zsidó kereskedőkkel. (Innen született a helyi szólás: „A zsidó kereskedő csak az örmény kereskedőtől fél.”) Új áruk jelentek meg, szokatlan ételek kerültek a csángók asztalaira. Gondolunk a laska (tészta) féleségekre, konzervekre, fűszerekre, déli gyümölcsökre. Ugyanígy ipari árukkal is ellátták az embereket. A múlt század közepén épült házakban még alig akadt vasszeg, faszeget használtak. Az örmények nem csak az üzleteikbe hoztak vasszeget, de más építkezési anyagokat, és új építkezési módot vezettek be. Az ő házaik más beosztásúak, megjelentek a cserpes házak és az első téglá épületek. Az árut messze földről hozták, először szekérral, 1897 után vasúton. Az örmények az állattartásban is az ésszerűbbet, a modernet keresték s így a csángók is sokat tanultak tőlük! Fellendült az állat- és állati termékek kereskedelme is. Állatfelvásárlókkal, sajt, bőrkereskedőkkel léptek kapcsolatba és így a gyimesiek is bekerültek ebbe a gazdasági vérkeringésbe, főleg a vasútépítés és az országút kikövezése, rendbetétele után.

A gyimesvölgye, ahol ma a csángók élnek, teljes egészében a csiki közbirtokosságok vagyona volt. Ma is úgy hívnak bizonyos részeket: a szentmihályi, a borzsovai, szépvízi. 1913-ig úgy csángó, mint örmény, ha gazdálkodni akart, akkor földet bérelt a csiki közbirtokosságtól. Épp csak a ház körül volt egy kevés kiszakított területük az idemenekült, elcsángált székelyeknek. De a házak, az emberek szaporodtak és főfoglalkozásuk az állattartás volt. Tehát szükségük volt földre, béreltek, lassan felvásároltak területeket, még akkor is, ha – ahogyan itt mondják – csőrén maradtak.

1913-ban törvény jelent meg: fel lehet vásárolni az eddig bérelt földeket. Ez könnyebben ment az örményeknek, mert ők kereskedéssel is foglalkoztak, tehát volt pénzüik. Azonkívül jól szervezett közösségeik voltak, pénzzel is segítették az arra szorultakat. Kapcsolataik voltak a pénzesebb székely csoportokkal is. A csángók nehezebben jutottak pénzhez, egyetlen pénzforrás az állatok eladása volt. Még ma is keservesen emlékeznek vissza a 70, 80 évesek az ilyen földvásárlásokra: „Heten voltunk testvérek, édesapámék sokszor csőrén maradtak, hogy egy darab birtokot vehessenek a magyaroktól, később az örményektől. Kivették a szájunkból a az utolsó csepp tejet, mert mindent eladott, csak egy tinót és 2-3 juhot hagyott. És vártuk, hogy megint elszaporodjanak a marhák. De mikor elszaporodtak volna, újra földet vettek. S kezdődött elülről a nyomorúság” – panaszolja nehéz sorsát Tankó József (Jáni), 1918-ban született gazda.

Az örmények a felvásárolt legelők, kaszálók egy részét továbbra is bérbe adták a helyieknek pénz, tejtermékek, bőr stb. ellenében. A területek javát pedig napszámosokkal dolgoztatták meg. „Sok szegény embernek így került aprítani valója a tejbe” – mondja Blága Károly (Kóta) 65 éves gazdálkodó. Persze a csángók nem nézték jó szemmel, hogy az örmények összeszedik, felvásárolják az orruk elől a sok jó birtokot. Ezért néha ellentét is adódott közöttük. De a pénz beszélt és a gazdasági lehetőség. A helyiek azt is az örmények szemére vetették, hogy árenda gyanánt többet kérnek a földért, természetért mint régebb a székelyek. Aztán meg a csángó ősök zavartalanul kerítették be maguknak annyi földet, amennyire szükségük volt, a XIX. század közepétől azonban a törvényesség ezen az Isten háta mögötti tájon is éreztette erejét. De ez a föld miatti ellentét soha nem öltött etnikai jelleget, itt ilyesmi nem létezett. A kisebb-nagyobb

összekoccnások abból az örökös, soha el nem múló vágyból, ragaszkodásból születtek, amit úgy hívnak, hogy a föld elvakult szeretete! „Egész életemben azért dolgoztam, hogy földet vegyek, minden csepp veritékem azért folyt, pedig tudom, hogy a föld eszi meg minden porcikámat” – mondja Tankó Péter(Andrásé) 85 éves ugrai gazdálkodó.

Tehát etnikai ellentét itt nem létezett a csángó-magyarok és az örmények között. A legszegényebb örmény leszármazottak, akik nem tudtak továbbállni, összeházasodtak a helyiekkel, átvették természetes, egyszerű életmódjukat és szépeket mesélnek valamikori pénzes elődjekről. És bár tudják, hogy ők örmények, már csak a legöregebbek elbeszéléseiben villan fel egy-egy szomorú, véres történet az őseikről, üldöztetésükről, hosszú-hosszú vándorlásaikról.

A székelyek befogadták őket, és az örmények ebben a számukra kedvező befogadó környezetben erős közösségeket hoztak létre. De gazdaságilag beolvadtak a környezetbe. Nyelvüket lassan elfelejtették, örmény tudatukat a vallás, a temető és templom tartotta fenn. Idők folyamán az itt élő örmények a római katolikus anyaszentegyházhoz kapcsolódtak, mégis külön templomokat építettek, külön temetővel. Ma pedig semmi nem igazolja jobban egy közösség szétesését, halálát, mint a temetők, a templom siralmas helyzete! Valahányszor elmegyek a szépvízi kicsi örménytemplom mellett, valami összeszorítja a torkomat. Szeretném világgá kiáltani, jöjjetek össze világba szétszóródott szépvízi örmények és hozzátok rendbe templomokat, mert elődeitek beleépítették abba, mint Kőműves Kelemen, történelmeknek egy darabkáját. A székelyek is segítségetekre sietnének! De az árva, egyedül maradt Péter bácsi már csak emlékezni tud, másra nem futja egy öreg ember energiájából.

Tankó Gyula

Szómagyarázat:

csángó – gyimesvölgyi, székely eredetű magyar népcsoport, *kicsiház* – mindenes, szoba-konyha, *dránica* – fenyőfából hasított tetőfedő deszka, *nyíjtópad* – ahová a halottat ravatalozzák, *melegítés* – túró, vaj, hagyma összeemelegítése, étel, *bálmos* – tejföl, vaj és puliszkalisztból főtt eledel, *zsendice* – tejtermék, *sebeste*j – savanyú tej, *túrósboc* – puliszkába gömbölyített túró, *magyarüd* – 1918 előtt és 1940–45 közötti idő, *apritani való a tejbe* – ennivaló.

A Sepsi széki vásárokról

Trianon előtt Háromszék vármegye határ melletti megye volt, így területét kereskedelmi útvonalak sokasága szelte át. Talán a nagyobb számú átutazó kereskedőnek köszönhetően, Háromszéken sok vásáros hely keletkezett, és ezek a vásárok mindig elég népések voltak.

Sepsiszentgyörgy, mint a szék székhelye, viszonylag korán kezdett urbanizálódni. Báthory István korában Sepsiszentgyörgy már vásártartó központként szerepel, de egészen 1564-ig, János Zsigmond megerősítő rendeletéig a brassói szászok kereskedelmi féltékenykedése miatt félévente megengedik, illetve eltiltják a városi joggal együtt járó szabadalmakat és sokadalmakat. A XVII. század végén Szentgyörgy vásárai rövid ideig a köröspataki Kálnoky család birtokába kerülnek, majd vásárterület Gidófalva nevezeték ki, de a XVII. sz. végén – XVIII. sz. elején a Szentgyörgy és Szemerja közti szabad térre költöztetik a vásárt. II. József 1782-ben megerősíti a város régi szabadalmait és hétfő napra hetivásárt engedélyez.¹

Sepsiszentgyörgy kora tavaszi vására, a böjti sokadalom *Reminiscere* utáni szerdán és csütörtökön tartatott. Ez általában Szentgyörgy vásárai közül a legkevésbé látogatott volt, a köznép szavajárásában éppen ezért *koldus vásár* volt a neve. Mégis, a leírásokból úgy tűnik, hogy a felhozott árukészlet mindig elég gazdag volt, csak éppen a tél kiszípolozta az emberek pénztárcáját, és így csappant a vásárló kedv. Egy 1884-es ismertetésből tudjuk, hogy az állatvásárra ilyenkor Fogaras megyéből, Brassóból és a környező helységekből jöttek vásárlók. „A behozott áruk között volt sok gazdasági eszköz (ekék, szekerek, kerekék, jármok, villa stb.), ezen kívül faedény, zindely, lécz, épületfa, igen sok székely szőttes, agyag- és

¹ *Potsa József* (szerk.): Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. Sepsiszentgyörgy, 1899. 76–87. old.